

№ 11 дәріс

Тақырыбы: ОРЫС ГРАФИКАСЫ НЕГІЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ

Дәрістің мақсаты: ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы орыс графикасына көшу идеясы туралы мәлімет беру. Орыс графикасына негізделген қазақ әліпбиімен таныстыру.

Дәрістің жоспары:

1. ХІХ ғ. ІІ жартысындағы орыс графикасына көшу идеясы.
2. Орыс графикасына негізделген қазақ әліпбиі.

1. Кезінде ХІХғ. ІІ жартысында Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин көтерген орыс графикасына көшу идеясы. Ы. Алтынсарин хрестоматиясын осы жазу негізінде бастырғандығы. В.В. Григорьев, Н.И. Ильминский қазақ жазбасын орыс графикасына көшіруде Ы. Алтынсарин сияқты қазақ интеллигенттерін пайдалануды көздегені. Орыс графикасына көшудегі алғашқы талпыныстар. Қазақ тіліне тән дыбыстарды белгілеу ерекшеліктері.

Араб графикасына қазақ тілінің дыбыстық жүйесін берудегі қолайсыздығын омографтардың көбейіп кетуіне мәтін мағынасын түсіну кейде қиын болды. ХІХ ғасыр аяғында Ресей үкіметі саясатының есебінен орыс жазуына көшу бағыты шыға бастады. 1876 жылы қазақ жазуы орыс графикасына көшіру туралы мәселе ресми түрде қолға алынды. Алғашқы әліпбилер жасала бастады.

Орыс графикасына негізделген ең алғашқы қазақ әліпбиі жобасын Н.И.Ильминский жасады. Н.И.Ильминский әліпбиіндегі қазақ тілінің өзіне тән дыбыс дауыстылардың таңбалары мынадай болды: ә – <э>, ө – <ө>, у – <ү>, і – <і>, ы – <ы>, н – <ң>, к – <к>, г – <ғ>. Сөйтіп, зерттеуші он шақты қосымша белгі алғанымен, орыс әліпбиіндегі е, в, и, ф, ц, х, ч, щ, ь, ь, э, ю, я таңбаларын (қазақ тілі дыбыстық құрамына тән емес дыбыс таңбаларын) қолданбады.

В.В.Григорьев қазақ тілінің консонантизм жүйесіне араб графикасының 19 әрпі жеткен еді, ал сөз болып отырған әліпбиде 3 әріпті (қ, ғ, ң) қолдан жасайды, 2 әріпті (w, j) латыннан алады дейді. «Находите вы еще в киргизском языке особое тонкое а которое изображаете через ә. Я полагаю что ваше а по тождественности своей с тонким глухим е, может быть безо всякого неудобство изображаемо буквою э» деп қате пікір түйеді. Автор к әрпімен <к>, <к> фонемаларын, г әрпімен <ғ>, <h>, <г> фонемаларын белгілеу керек, себебі бұлармен іргелес келген дауысты таңбасы жуан-жіңішке оқылуын айырып тұрады, *жүген, кереге, қаймақ, қол* сөздерін басқаша оқу мүмкін емес деді. Ң фонемасын нг немесе н деп бергенді дұрыс көреді және й әрпі тұрғанда латыннан j таңбасын алып қажеті жоқ екенін, сондай-ақ [иа] тіркесін я, [йе]-е, [иы]-йы, [йі] (ий), [йо]-йо деп беруді, сөйтіп я, ю, ь әріптерін орыс сөздерін оқығанда оңай болу үшін, және әріп үнемдеу үшін қалдыруды ұсынады. Автор <е> дыбысын негізгі реңкі [je] деп табады.

Оқымысты тарапынан осындай сынға ұшырағанмен Н.Ильминскийдің орыс графикасымен берген қазақ әліпбиінің қазақ тілі дыбыстар жүйесін белгілеуде бірнеше артықшылығы бар. Ғалым түзген графикада е графемасы сөз басындағы дифтонг реңкін [je], жіңішке [é] дыбысын және жуан [e]-ні таңбалайды. Және I-буындағы еріндіктен кейін [ө]-ні білдіреді: [түсөр].

Н.Ильминский ә әрпі (ä) тек араб, парсы және *Бәке, әтеке* сияқты төл сөздерде қолданылатынын айта келіп, тілде жіңішкеру бағытының күшейгенін ескертеді. Ғалым <a>, <o>, <ү>- дан кейін <ә>, <е>, <i> келсе, алдыңғылары велярланады дейді: [сөжерде], [сөідеіді], [бүйтеді]. Сондай-ақ <й> дыбысының да сөзді жіңішкертетін қасиетін көрсетеді: *бүјум, бiiдаi, бүйда, оiлāды, байлiқ*. Сонда автор әліпбиіндегі дауыстылардың әріп-дыбыс қатынасы төмендегідей: *a* [a] [ә], *e* [э] *бер*, [é] *неге*, [ө] *төсек*, [je] *егер*; *o* [o], [yo], [ө] *сойдеді*; *ы* [ы], [i]; *у* [ү], [ү]; *a*[ә], *i*[i], *ö*[ө].

Ал дауыссыздар таңбасы мынадай болды: *п, б, м, w* (*y*), *т, д, н, ж, з, ш, с, р, л, j* (*й*), *қ* (*к*), *ғ* (*г*), *к, г, нь* (*ң*). Н.И. Ильминский <к>, <ғ> дауыссызы басқа дауыссыздарға қарағанда ерекшеленетіндіктен жеке-жеке әріп арнадық дейді, сондай-ақ <ж>, <ш> фонемалары жіңішке тілалды ғана болып айтылатынын ескертеді. Сонымен бірге ғалым ЖТ-да мынадай морфонологиялық алмасулардың таңбаланатынын көрсетеді: <б>-<у> (*табыб-тауыб*), <м>-<н> (*Махамбет, Үмбет*), <н>-<д> (*кімді*), <д>-<н> және 0 (*кімнен; мен(д)ен-менен*). Ал сөз басындағы *л, р* әріптерінің алдына әнтек естілсе де *ы, i* қысандарын жазу дұрыстығын оларға күшейткіш буын *лап-лас, рап-рас* деп емес, *ып-рас, ып-лас* болып жалғанатынына негіздейді.

В.В.Радлов та өзінің 1870 ж. жарық көрген «Образцы народной литературы тюркских племен Южной Сибири и Джунгарии» деген хрестоматиялық материалдарын орыс графикасымен жазғаны мәлім. Мұнда байқалатын өзгелешік [и] дыбысы бірде і, бірде j белгісімен, <ғ>-ны қ таңбасымен, [дж] дыбыс тіркесін – п әрпімен және <л> фонемасын латын графикасындағы l-мен берілуі болып табылады.

Б.Әбілқасымов архив деректері Н.И.Ильминский мен В.В.Радловтың қазақ тіліне икемдеп жасаған әліпбилері Ресей университеті оқымыстылары тарапынан қолдау көрмегенін, орыс алфавиті өзгертусіз қолдануы керек деген ұсыныстар басым болғанын көрсетті дейді. Оған мына дәлелдер келтірілген дейді автор: 1) тілдің барлық отенкісін бере алатын дүние жүзінде бір де бір жетілген алфавит жоқ, бірақ одан тілге келген қиындық байқалмайды; 2) араб әліппесі түркі халықтарының дыбыстық құрылысына үйлеспесе де, осы алфавитпен олар осы кезге дейін пайдаланып келді; 3) европа тілдері үшін пайдалануға толық икемді орыс әліппесі араб алфавитіне қарағанда, осы күйінде де қазақ тіліне әбден жарайды.

Бірақ В.В.Радловтың Қазан университеті жанындағы археология, тарих этнография қоғамының мәжілісінде жасаған баяндамасынан кейін орыс алфавитін сол қалпында түркі жұртының жазуына қолдануға болмайды деген пікір қалыптасқанын көреміз.

Б.Алтынсаринның «Қырғыз хрестоматиясының» 2-басылымында орыс алфавитінің және латын графикасының мынадай таңбалары пайдаланылған: ä

<ә>, ү <ү>, ө <ө>, н <ң>, к <қ>, у <ұ>, и <і> және (ій), й<й>, г<ғ>, і<і>, у <ұу>, уу <ұу>. Мұндағы г-<ғ>, <г>, к-<қ>, <к> таңбалары төрт дыбысты берсе, керісінше <і> фонемасы і және и екі графемасымен де белгіленді (*кййиз, тййме, адилдик*), кейде и <е>ні де берді. У әрпі [ұу] қосарын таңбаласа да (*тоқу, саусқан, шоқу*), уу тіркесі де пайдаланылды (*ашуума*). Сондай-ақ [е]-мен қатар келген [w] ү –мен <ү> белгіленді (*бесеүм, біреү*). Сонда Ы.Алтынсарин әліпбиінде <і>-<й>, <у>-<ү> фонемалары жеткілікті дифференциацияланып, графикалана алмағанын көреміз. Хрестоматияда ерін үндестігі жүйелі таңбаланып отырады: *болду, оку, окуулук, току, күннөн-күнгө, дүнийө, көңүлгө, өнөр, бүйрөгүмө, үйдөгүмө*. І-буындағы екі ашық езулік буын арасында қысаң езуліктер жүйелі түсіріліп отырады: *тлек, кобланды, данипан, ыклас, мнау, домбра, пскенде, брак, бреу, киі, ксі*; сөз аяғында б қолданылады: *талаб, көб*. Соңғы орфографиялық ерекшеліктерге қатысты ДУГ-нде қысандарды түсірмеу, ұу, ій орнына бір таңба жазу ұсынылады. Сөзді жіңішкерту үшін кей жерде ь таңбасы да жазылған (*ел-эль*).

«Ы.Алтынсариннің шәкірті А.Балғымбаевтың естеліктеріне қарағанда, ресми түрде орыстан өзге халықтар жазуын орыс графикасына көшіру туралы заң (положения) 1906 жылы 31 мартта шыққан тәрізді. Соның өзінде оған қарсы шығушылардың пікірінен қорыққан орыс әкімшілік орындары осы мәселеге арнап, 1910 жылы июньде Петербургта әдейі кеңес шақырады. Жергілікті халықтан уәкілдер қатысқан бұл кеңесте жоғарыдағы Положенияның көп жеріне өзгерістер енгізіліп, орыс жазуы тек ресми документтер мен оқулық кітаптарға ғана қолданылатын болсын деген шешімге келеді дейді проф. Б.Әбілқасымов. Революцияға дейін жарық көрген қазақ тілі сөздіктерінің графикасы мен емлесін зерттеген М.Малбақов 1912 жылы «Орысша-қазақша сөздік», 1917 жылы Т.Бокиннің «Қазақша-орысша сөздігі», Клапорт сөздігінде, Е.Бокиннің—Орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздігінде орыс графикасының әліпбиі мен емлесі сақталып жазылғанын айтады. Ендеше ОГнҚЖ ресми ісқағаздар стилінің тұрпат межесін таңбалады дейміз.

2. Орыс графикасына негізделген қазақ жазуындағы кейбір дыбыстардың таңбалануындағы ерекшеліктер.

Қазақ жазуының 1940 жылы латын графикасынан орыс графикасына көшуінің бірнеше себебі болды:

1) өзге идеология мен саясат ұстанған Түркия мемлекеті мен кеңестер одағындағы түркі халықтарының араласуына кедергі жасау;

2) араб және латын графикасына негізделген қазақ жазуының негізін қалаған қайраткерлердің (Т.Шонанұлы, Қ.Кеменгеров, Қ.Жұбанов, Е.Омаров, О.Жандосов, Н.Төреқұлов) «халық жауы» болып шығуы;

3) бір мемлекет (ССРО), ортақ астана (Мәскеу) астындағы халықтардың ортақ мемлекеттік жазуы болуы керектігі (орыс тілі мен жазуы);

4) термин сөздердің орыс тілі арқылы игерілуі;

5) жазу емлесіндегі ала-құлалық т.б.

1926 жылы I түркітанушылардың съезінде де, 1929 жылы емле конференциясында да қатынасқан орыс ғалымдары әр халық өз жазуын өз мүмкіндіктері тұрғысынан шешуі керек деп, бейтарап позиция ұстанғанмен, термин сөздерді орыс тілі арқылы игерген жөн (К.Юдахин), орыс жазуының да латын графикасынан кемістігі жоқ (Н.Ф.Яковлев, Жирков), фонетикалық принципке сақтықпен қарау керек (Л.В.Щерба) деген ішінар, іріткі ойлары, сондай-ақ қазақ оқымыстыларының да ортақ жазу – орыс жазуына көшкен дұрыс, терминдер орыс тілі нұсқасынша жазылуы керек (С.Аманжолов) деген көзқарастары, сөйтіп, ақырында орыс графикасын қабылдауымызға себеп болды.

ОГнҚЖ-ның алғашқы әліпби жобасында (1939 жылы 10-тамыз) 40 әріп болды, ал әліпби тәртібі төмендегідей: а, ә, б, в, г, д, е, ж, з, и, й, і, к, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ү, ф, х, қ, г, ц, ч, ш, щ, ь, ы, ь, э, ю, я.

Мұнда дауысты дыбыстар (ә, ө, у, ү) орыс әліпбиіндегі жуан дауыстылармен (а, о, у) і-и, й жіңішке дауыссыздармен, ы әрпі жуандық белгісімен қатар келген. Ал, қазақ тіліндегі <қ>, <ғ> фонемаларының таңбасы х- әрпінен кейін орналасқан. Сөйтіп, мұнда 1940 жылы қабылданған әліпби құрамына қарағанда ілгерілеу болды.

Ал графикасында мынадай ерекшеліктер болды: біріншіден, дауысты дыбыстардың таңбасы ретінде 14 әріп көрсетілді: а, о, у, е, ы, и, ә, ө, і, у, ү, я, ю, э. Әліпбиде ё әрпі болмады, ол әріп кездескен сөз ө-мен белгіленді: *слёт* – *слот*; е, ө, ә, ү, і әріптері сөзді жіңішкертетіндіктен, бұлар жазылғанда сөзде ь-белгісі қойылмайды; ы, і әріптері сөз мағынасына әсер етпеген жағдайда, я буын араларында жазылмайды делінді: *смазұл*, *рет*, *ахмет*; я әрпі сөз басында, дауысты дыбыстан соң, қатаңдық, жұмсақтық (ь, і) белгілерінен кейін жазылатын болды: *Яков*, *химия*, *аяғы*, *таяу*, *мия*. Мына мәселелер ескерту ретінде берілді: орыс тілінен енген сөздерде дауыссыздан кейінгі я әрпі ә әрпімен белгіленді (*Колә*, *желәбов*, *трансләция*). ю әрпі түбір ішінде жазылады да (қою, аю), түбір мен жұрнақ ішінде йу тіркесі арқылы беріледі (қойу, сойу). Әліпбиде һ әрпі болмағандықтан, оның қызметін а, ә, х таңбалары атқарды: *қаарман* (*қаһарман*), *гәуар* (*гауһар*), *аһ* (*ах*). Қосар дауыссызға аяқталған сөзге қосымша жалғанғанда бір дауыссыз түсірілмеді: класс/классқа. Дыбыстық құрамы игерілген кірме сөздер айтылуынша жазылады: газет, самауыр, қамыт, сиез, доға. Араб, парсы тілінен енген сөздердің ортақ әдеби вариантын орфографиялық сөздіктен қарап, жазу керек делінді, себебі сөз мағынасы дифференцияланып, жазуда айқындала бастады: *гаскер* – *войска*, *әскер* – *армеец*, *ғылым* – *мәлім*. Біріккен жалқы есімдер кіріктіріп те *Талдықорған*, *Қожаскелді* кіріктірілмей де (*Амангелді*, *Қазанған*) жазылатыны көрсетілді.

ЛГнҚЖ соңғы өзгеріс профессор С.Аманжолов негіздеген – «Қазақ тілі емле ережесінде» көрсетілді, онда ЛГнҚӘ кемшіліктер деп мыналар көрсетілді:

1) әліпбиде х, ғ, в таңбаларының болмауы;

2) и, у таңбаларының жоқтығы, соның салдарынан *миссисипи, миссури* сияқты сөздердің *mijssijsijij, mijssyvrij* деп 6,7 әріптің орнына, 13, 9 дейін жазылуы;

3) Фонетикалық принциптің ұсталануы;

4) Қазақ тілінің төл сөздерінде екінші, үшінші буындарда ерін дауыстылары жазылмағандықтан кірме сөздердің әртүрлі орфограммалануы (*кило – келі, динамо – динамы, бюро – бюра*);

5) Сөз ішінде екі дауысты дыбыс қатар келмейді деп, зоология, биология, театр сөздерінің зологыйа, быйалогыйа, тыйатыр болып таңбалануы;

6) Қатаң-ұяң дыбыс тіркесімі болмайды, сондықтан жазылмайды делініп, аптономыйа, Бекполат, апсалұут сияқты фонетикалық орфограммалардың көбеюі. С.Аманжолов: «Қазақ тілінің сингорманизм заңына бағынатындығы бұлай тұрсын, қазақтың ежелгі сөздерінің талайы дыбыс жүйелі принципке бағынбайтын еді. Мысалы: *tuz+сь, ag+сь, bas+сь, gel+bau, gьzmet+ker, gazdь+gun*» деп, емлені тілдің дыбыстық заңдылығынан шығарудың мүмкіндігі төмен екенін айтады. Сөйтіп, емле ережелеріне мынадай өзгерістер ендірілетін болды дейді: емленің негізі - морфологиялық принцип, түбір морфологиялық, қосымша фонетикалық принциппен жазылады түбірлері сақталған біріккен сөздер, кірікпей жазылады да, қосымшасы фонетикалық принциппен жазылады; кірме сөздер ішінара болмаса, морфологиялық принциппен түпнұсқа тұрпатын сақтап жазылады, қосымша фонетикалық принцип бойынша жалғанады, қазақ тіліне ауызша жолмен еніп, игерілген географиялық атаулар, ұғым атаулар қалыптанған түрінде жазылады: *ozbek, poibz, sijez, nөл, agus, yiei, yien*, екі немесе одан көп дауыссыз дыбысқа аяқталған кірме сөздерге қосымша жалғанғанда, соңғы дауыссыз түсіп қалады, қосымша сөздің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай жалғанады: *Bekmuratqa, metaldьn*, кірме сөздерге еріндік дауыстылар таңбасы соңғы буында да жазылады (*komsomol, kino*), кірме сөздердің аяғында *в, д, з* әріптері таңбаланады (*leningrat, aktip* емес); <ү> дыбысы и таңбасы арқылы, <і> фонемасы j әрпі арқылы таңбаланады: *dul, til*; екі дауысты дыбыс таңбасы тіркесе береді (*zoologia, cuadь*); әліпбиге *х, f, v* әріптері алынады; қосар *ый, ій, ұу, үу* дыбыстары *і, и* таңбалары арқылы беріледі; әліпбиде 32 әріп болады; кірме сөздерде айтылатын *э, е, и* дыбыстарының орна, сөз мағынасы бұзылмаса, *а* әрпі жазылады; (*artel, organ, brigada*); екінші – үшінші буындарға дейін [ә] дыбысы сөздердің тек буынында *э-ә*рпін жазу: *kəmilaga*; соңғы буындарда естілген *ө, ұ, ү* дыбыстарының орнына *е, ь, j* әрпін жазу: *kyrek, gulьn, bygin*; түбір мен қосымша жігіндегі [п-б], [қ-ғ], [к-г] дыбыстарының алмауы таңбаланады: *tabadь, көgerdь, agadь*; сөз басындағы қысаң езуліктер мағынаға әсер етпеген жағдайда таңбаланбайды: *rai, lai, skaf*. Бірақ *jnj, ьza, jri, ьdьs, ji, jz*; екі буын аралығындағы мағынаға әсер етпейтін қысаң езуліктер таңбаланбайды: *ahmet, magna, saurьn, caprag, көkek*; соңғы буындағы қысаң езуліктер түбір тұлғасында да, тәуелді жалғау тұлғасында да жазылмайды: *mylk-mylkum, xalg-xalьgum*; одағай сөздерде екі дауыссыз қатар жазыла береді: *garg-garg*; соңғы буындағы қысаң езулігі бар сөздерге тәуелдік жалғау жалғанғанда сөз

аяғындағы қатаң ұяндап, қысаң езуліктер түсірілмейтін болса, түбірде де таңбаланады: *tylj-k-tyliga, kəkrjk-kərjgj*; *i*, *и* әріптерінің жуан-жіңішкелігін түбір не қосымша ажыратып тұрады; жуан-жіңішке пары бар сөздердің жіңішкесін таңбалау: *ti-tji, tyu-tu*; кірме сөздердегі *ь* белгісін *ә*, *ө* әріптері арқылы беру: *albəm, vølt*; *ю* әрпін *и* әріп тіркесімен беру: *iubilei, soiuz*; барлық дауыссыз дыбыстардан соң келген *ю* әрпін *и* таңбасымен беру: *revolutsia, budcet*, бірақ *biuro, tiuk* деген сөздерді *и*-мен жаз; кірме сөздердегі *я* әрпін *ia* тіркесі арқылы беру: *zivia, ispania, koreia, ideia, ialta*, ал дауыссыздан соң жіңішке естілсе, *ә* арқылы беру; (*Alaska, mæta*) *е* әрпі *io* арқылы беріледі; *с* дыбысынан басқа дауыссыз дыбыстардан соң келген *ё* әрпі *ө* әрпімен беріледі: *aktør, mantør, katøl* *ц* әрпі сөз басында және дауыссыз дыбыстан соң келсе *s*-мен беріледі: *sitat, aksia*. Ал сөз аяғында және дауысты дыбыстан соң келсе, *тс* арқылы беріледі: *protse*; *щ* әрпі сөз ішінде және дауысты дыбыстан соң қос *сс* әрпімен ал дауыссыз дыбыстан соң және сөз басы мен аяғында *с*-мен беріледі: *cerdin*.

Сонымен, бұл жобада 32 әріп болады. Олар: *a*<*a*>, *в*<*б*>, *v*<*в*>, *g*<*г*>, *d*<*д*>, *e*<*е*>, *с*<*ж*>, *z*<*з*>, *i*<*й*>, *j*<*и*>, *k*<*к*>, *l*<*л*>, *m*<*м*>, *n*<*н*>, *o*<*о*>, *p*<*п*>, *r*<*р*>, *s*<*с*>, *t*<*т*>, *u*<*у*>, *f*<*ф*>, *x*<*х*>, *g*<*ғ*>, *q*<*қ*>, *с*<*ш*>, *ә*<*ә*>, *h*<*һ*>, *n*<*ң*>, *ө*<*ө*>, *u*<*ұ*>, *y*<*ү*>, *ь*<*ы*>.

Ұсыныс-жобаға байланысты М.Балақаев *J*<*и*> таңбасы сөздің барлық буынында келгендіктен таңбаланып, *ә*, *у*, *ө* әріптері сирек жазылатындықтан жіңішкелік белгісін пайдаланайық деді, А.Ысқақов бұған жіңішкелік белгі орыс тілінде тек жіңішке дауыссыздарды белгілейді деп қарсылық білдірді.

Бір жылдан кейін 1940 жылы 30-тамызда жаңа алфавит жөніндегі ғылыми конференция 41 таңбадан тұратын жаңа әліпби туралы жоба ұсынды. Мұнда *h* әрпі әліпбиге енгізілді және *<ұ>* фонемасы таңбасымен берілді

1940 жыл ЛГнҚӘ мен ОГнҚӘ арасында айырмашылық кестесі:

Латын граф.	Орыс граф.	Әріп мәні
a	а	а
в	б	б
v	в	в
g	г	г
d	д	д
e	е	е
с	ж	ж
z	з	з
I	и	и
I	й	й
k	к	к
l	л	л
m	м	м
n	н	н
o	о	о

p	п	п
r	р	р
s	с	с
t	т	т
u	у	у
f	ф	ф
x	х	х
-	ц	ц
-	ч	ч
с	ш	ш
-	щ	щ
-	ъ	ъ
ь	ы	ы
-	ь	ь
-	э	э
-	ю	ю
-	я	я
j	і	і
q	қ	қ
n	ң	ң
g	ғ	ғ
y	ү	ү
й	ұ	ұ
ө	ө	ө
ә	ә	ә
h	һ	һ

Алфавит жобасының соңғысына жетекшілік еткен С.Аманжолов жобаны талқылауда э әрпін қазақ тіліндегі е дыбысының орна қолдануды, э әрпін екінші буындарға да жаза беруді, я әрпін қолдануды азайтуды, мысалы, түбір мен жұрнақ позициясына жазбауды, ы әрпін тек орыс сөздерінде ғана жазып, қазақ тіліндегі <ы> үшін басқа таңба алуды ұсынған пікірлердің болғанын және оларға негізді дәлелдер бар екенін айтады. я, ю әріптерінен қызметі арқылы жазу үнемділігіне қол жеткіземіз дейді. Автор ь таңбасын қазақ тіліндегі жер-су атаулары адам есімдеріне қолдануды мақұл көреді.

Ш.Сарыбаев к әрпімен <к>, <к>, г әрпімен <ғ>, <г> дыбыстарын белгілеп, іргелес келген дауыстының жуан-жіңішкелігіне орай <к>, <ғ>, <к>, <г> екенін айыруды ұсынды. Сондай-ақ <к> - ғь, <ғ> - кь деп алайық деген де, тіпті <к> қ, ғ деп алу жазу жылдамдығына кедергі, сондықтан қ, ғ таңбасын қалдырайық дегенде пікірлер болады. А.Ысқақов э әріпінің мәнін е әріпі де бере алады, сондықтан әліпбиге э қажеті жоқ деп табады.

Ал М.Балақаев керісінше э әрпін сөздің бас буынында жазайық, сонда тек ч, ц, ь әріптері ғана орыс сөздерінде кездеседі де, қалған әріптер ортақ болады дейді. Және қысаң езуліктердің емле қиындығын азайту үшін мағына,

рет сияқты сөздердегідей анық естілмейтін позицияда ы, і әріптерін түсіріп, қалған позицияда тәуелдік жалғауы жалғанғанда да, түсірмегені жөн деді.

М.Балақаев сөз бірігіп жазылу үшін сөздің екі сыңары да атау тұлғада және олар изафеттің III түрі болмауы керек деді. Ал фразеологиялық тіркестердің барлық түрі бөлек жазылуы уәжді деп табады.

Сөйтіп, осындай талқылаулардан соң, жаңа әліпби 1940 жылы 11-желтоқсанда түбегейлі бекиді. Әліпби тәртібіндегі қазақ тілінің төл дыбыстары жұмсалып жиілігіне сәйкес, і, қ, ң, ғ, у, ө, ә, һ болып реттеледі. Бірінші орыс алфавитінің әріптері, соңынан қазақ әріптері тіркеледі. Әріп атауы вэ, бэ деп, орыс алфавитіндегідей белгіленеді. Әліпбидің жоғарыдағыдай берілуі оның қосалқы қызметі (санау, инвентарлау) үшін қолайлы делінді. Графика мен ДТ екі басқа, бір-біріне сәйкес келмейді деген пікірлер де осы кезден шыға бастайды. Жазылған сөздегі әріп пен дыбыс арасында айырма қай кезде де болады, сондықтан 1940 жылы емледе қабылданбай қалған ый, йй тіркестері орна и жазу; түбір мен қосымша аралығына ю, я әріптерін салу (*кию, боя*), я әрпімен [йа], [йә], [ә], ю әрпімен [йу], [йүү], [ү] дыбыс тіркестерін беру сияқты пікірлер айтылады.

Осы әліпби жобасының негізінде 1941 жылы С.Аманжолов, С.Баишев, Ғ.Бұзырбаев, С.Кеңесбаев, Н.Сауырбаевтардың ұжымдық авторлығымен алғашқы емле сөздігі жарық көреді. Онда мынадай өзгешеліктер болады:

а) ы, і әріптері түсіріледі: жыйлыс, құрлыс, бұйрық, ұрлық, топрақ, жапрақ, көкрек;

ә) жалқы есімдерде [йы] тіркесі үшін и (Баир, Раис), жалпы есімдерде йы жазылады: айыл, кейін;

б) кірме сөздерде я әрпінің алдынан и (пияла, пияз, зияш), ал қазақ сөздерінде ы жазылады: қыялы, сыяқты, тыянақты;

в) йы, иі-ға аяқталған сөзге көсемшенің й жұрнағы қосылса, и әрпі жазылады (байыды емес, баиды).

Сөздікке а) жер-су аттары; б) біріккен, қысқарған, кірме сөздер; в) терминдер; г) кісі есімдері; д) жазылуы қиын сөздер кірді.

Қазіргі орфограммадан өзгеше мына сөздер біріктіріліп жазылды: *Алааяқ, алакөлеңке, антатқан, антұрған, асықжілік, ататек, атсалысу, атишаптырым, атышулы, атқора, ауажайылу, ауылышаруашылық, ахрет, ахуал, ашишек, аяқкиім, аяқтұзақ, бақайқулық, бейнетхор, бейпілауыз, белкүрек, белорақ, боссөз, бытыра, бытыраңқы, біркүні, бірнәрсе, бұрнағыкүн, дарқан, дастарқан, диқан, емізік (еміздік емес), етбетінен (етпетінен), жалахор, жандік, жапрақ (жапырақ емес), жеті-ата, жыйлыс (жиналыс), жыйырма, кеңпейіл, күретамыр, көжеқатық, көзбайлау, махлұқ, магна, мұраб, мұқыят, мұғалім, нахақ, суд (сот емес), тәбигат, тәбиғи, хажет, хата, хатер, хауіп, хиял, хиянат, худды, хұрмет, ішкиім, қаблет, зәбрат, ұйықтау, өкімет.*

Жалпы, 1938 ж., 1939 ж., 1940 ж. ұсынылған әліпби жобаларында қосар [и] дыбысын бір таңбамен беру ұсынылып, ол қолдау тапқанмен, и әрпінің емлесі айқындалып, шешіле қоймаған еді. Мысалы, М.Балақаев 1940 ж. Орфографияда тек 4 параграфта «что и пишется во всех словах как мягкий

гласный, а других случаях – буква и пишется для обозначения звуков ый (*йық, иса*), в третьих случаях, правда без специального пункта правил и употребляется для обозначения звуков [і] [й] (*ки, жи*)» делінгенін айтады. Сондықтан и әрпінің емлесін жүйелеуді ұсынады. Мысалы, жіңішке сингормотембрде бір әріппен (*ки*); жуан сингормотембрде екі таңбамен берілді (*қый*). Мұндағы БС-лардың орфограммасына М.Балақаев БС-ға бір зат, бір ұғымның мағынасына беретін сөз деп анықтама берілген соң ауажайылу, басқатыру сияқты тіркестердің де бірге жазылып кеткенін, ал аяқ киім, темір жол анықталғыш-анықтағыш қатынастағы сөз екенін айтады. Кісі аттарының фонетикалық принциппен жазылуы уәжді деп табады, сондай-ақ *жарыя – жәрия – жария, қайтып – кәйтін* деген сөздердің әдеби вариантын анықтау емле сөздігінің құзырына тиеді дейді.

Жалпы, ОГҢЖ-ның қабылдану, емле ережелерін жетілдіру тарихына барсақ, жазуды қазақ тілі табиғатының тұрғысынан және орыс тілі табиғатына жақындатып бағындырып, жазу тұрғысынан ұсынатын (С.Аманжолов) екі бағыттың болғанын көреміз. М.Балақаев қазақ орфографиясының 1940 жылы қиындықтары ретінде мыналарды көрсетті: күрделі сөздер емлесі, *и, ы, і* әріптерінің емлесі, *қ-х* әріптерінің емлесі, *ә* әрпінің жазылуы, термин сөздердің қосымшалануы, жалпы есімдерінің жазылуы.

3-мәселе бойынша, ғалым *h* әрпін *х*-мен беруге, *к, ғ* фонемаларын *г, к* әріптерімен таңбалауға болады деген ұсыныс айтты. Ал *ог, уг, к*-ға аяқталған сөздерге жіңішке қосымша жалғауды (*полктік, педагогке*) екі сыңардан құралған біріккен сөздер жігіндегі *к/ғ, к/г* алмасуын таңбалауды ұсынады. Біріккен сөздердің емлесін орыс тіліндегі баламасының жазылуына қарап анықтаудың қателігін айтады. Және қазақ әліпби жүйесінің тәртібіне, оны қабылдаған үкімет қаулысына наразылығын білдіреді.

Ғылым академиясының, Тіл, әдебиет институтында (1952) осы ұсыныстар талқыланған жиналыс қаулысы әліпбиден *h* әрпін алып тастауды, әліпби тәртібін өзгертуді, *ый, ій, ұу, үу* қосарын *и, у* таңбаларымен беруді қабылдайды. Бірақ С.Аманжолов керісінше, қазақ әліпбиін өзгерту «қазақ тілі дыбыстарына арналған әріптердің керексізі бар ма», «алфавит сиқын бұзып тұрған жоқ па», «орыс әріптері толық қолданылып жүр ме» деген бағытта жүруі керек дейді. Автордың ойынша, *ә* әрпінің қызметін *я* әрпі де атқара алады (Күляш, сіря, Жамиля); *к, г*-ге аяқталған термин сөздерге соңғы буынның жуандығына байланысты жуан қосымша жалғану, біріккен сөздерді кіріктіріп жазбау *ақкөңіл, асырасілтеу* сияқты сөздерді бірге жазу уәжді. Сондай-ақ, С.Аманжолов әліпби тәртібін өзгертуге қарсы болды. Ғалым әріп ретін өзгерту алфавиттің қосалқы – нөмірлеу – қызметіне кедергі болады деді. Және қосар дыбыстарды бір таңбамен беру морфологиялық принципке сай емес, сөздің айтылуы мен жазылуын алшақтатады. *К, г*-ге біткен орыс сөздеріне жіңішке қосымша жалғау орыс тіліндегі сөздердің айтылуын бұзады деді. Осы екі бағыттың ұсынысы ескеріліп *h* әрпі әлібиде қалтырылсын деген пікір, бірінші буыннан басқа буынға *ә* әрпін жазбау, орыс

тілінен енген сөздердің соңғы буынына қарап қосымша жалғау сияқты пікірлер тұрақтана бастайды.

Ал у таңбасын ұ таңбасымен ауыстыру туралы ұсыныс 1951 жылы 15 тамызда ресми түрде қабылданады (у-ұ).

1957 жылы ҚТОНЕ қабылдағанға дейін қазақ жазуының тарихында бірнеше ұсыныс болған. Оның алдыңғысы 1939 жылы әліпби жобасы, 1940 жылы емле жобалары болса, ОГНКЖ-ның алфавиті мен орфография ережелері 1953 жылы 28 ақпанда «Қазақстан мұғалімі» газетінде ұсыныс ретінде жарияланды. Әліпбиде 40 әріп рет санымен белгіленді, *ё* әрпі *е* таңбасынан кейін орналастырса да, әліпбидің рет санына алынбады. Ал *h* әрпі алфавитте болмады. Әліпбидегі әріп реті қазіргі әліпби тәртібімен бірдей. ҚТОНЕ-нің алғашқы нұсқасы осы 1953 жылы емле жобасы болып табылатындықтан ереженің 1953 жылығы нұсқасы мен қазіргі нұсқасының арасындағы өзгешеліктерге назар аударайық.

ҚТОНЕ-нің 1953 жылы нұсқасы мен қазіргі нұсқасының арасындағы өзгешеліктер:

<i>ҚТОНЕ-нің 1953 жылы нұсқасы</i>	<i>ҚТОНЕ-нің 2005 жылы нұсқасы</i>
<i>а, е, о</i> әріптері сөздің барлық буынында жазылады	<i>а, е, о</i> әріптері сөздің барлық буынында жазылады
<i>ә, ө, ұ, ү</i> әріптері <i>кінә, күмән, куә, мазмұн, мақұл</i> сөздерінде соңғы буындарда жазылады	<i>ә, ө, ұ, ү</i> әріптері <i>кінә, күмән, куә, мазмұн, мақұл</i> сөздерінде соңғы буындарда жазылады
<i>ый</i> тіркесі <i>тый, сый</i> сөздерінде жазылады, бұл сөздерге қосымша жалғанғанда <i>жалаң</i> и жазылады (<i>сылық, сиымды, тиылу</i>)	<i>ый</i> тіркесі <i>тый, сый</i> сөздері мен туынды сөздерде жазылады (<i>сылық, сиымды, тиылу</i>)
<i>я, ю</i> әріптерінен бұрын <i>ы, і</i> әріптері жазылмайды, <i>тый, сый</i> сөздері тұйық рай тұлғасында <i>тыю, сыю</i> болып жазылады.	<i>я, ю</i> әріптерінен бұрын <i>ы, і</i> әріптері жазылмайды, <i>тый, сый</i> сөздері тұйық рай тұлғасында <i>тыю, сыю</i> болып жазылады.
<i>Халық, ауыл, әріп, ауыз</i> т.б сөздеріне тәуелдік жалғауы жалғанғанда соңғы буында <i>ы, і</i> әріптері жазылмайды.	<i>Халық, ауыл, әріп, ауыз</i> т.б сөздеріне тәуелдік жалғауы жалғанғанда соңғы буында <i>ы, і</i> әріптері жазылмайды.
<i>Йы</i> дыбысына біткен сөз <i>й</i> жұрнағы жалғанғанда <i>йи</i> болып жазылады (<i>байиды</i>).	<i>Йы</i> дыбысына біткен сөз <i>й</i> жұрнағы жалғанғанда <i>йи</i> болып жазылады (<i>байиды</i>).
<i>Х</i> әрпі <i>халы, хат, қахарман, гаухар, ухлеу</i> сөздерінде жазылады.	<i>Х</i> әрпі <i>халы, хат</i> т.б сөздерде жазылады. <i>қахарман, гаухар, ухлеу</i> сөздері <i>h</i> әрпімен жазылады

Алдыңғысы соңғысын анықтайтын екі зат есім бөлек жазылады	Анықтаушы-анықталушы қатынастан ажырап, бір заттың атауы болып кеткен сөздер бірге жазылады (<i>асқасық, иіссабын</i>)
Екі сөзден біріккен кейбір кісі есімдері айтылуы бойынша жазылады (<i>Жанғазы</i>)	Екі сөзден біріккен кейбір кісі есімдері айтылуы бойынша жазылады (<i>Жанғазы</i>)
Пен, кер, кеш, нікі, паз, хана, стан, қор жұрнақтары түбірдің жуан-жіңішкелігіне қарамай осы тұрпатта жалғанады.	Мұндай ескерту жоқ
к, г дыбыстарына аяқталған термин сөзге қосымша жіңішке жалғанады	Бұл ереже 1983 жылы емле өзгерісінде қабылданды
Цифрмен жазылған реттік сан есімнен кейін дефис қойылады (<i>1952-жыл, 19-ғасыр</i>)	Мұндай пункт жоқ

Дәріс бойынша бақылау сұрақтары:

1. Орыс графикасына негізделген қазақ жазуында дауыстылар қалай таңбаланады?
2. Орыс графикасына негізделген қазақ әліпбиінің ерекшеліктері қандай?
3. Әліпбиде дауысты таңбалар неше әріппен таңбаланады?
4. Дауыссыз дыбыстардың таңбалануында қандай ерекшеліктер бар?
5. Қазақ тіл білімінде орыс әліпбиі туралы қандай көзқарас, пікірлер бар?